rozbudovy. 19. Kyiv : Vyd. «FOP Symonenko O. I.». 105–121. URL: https://lib.iitta.gov.ua/736372 [in Ukrainian].

10. Kaplia, O., Ribtsun, Y. Barbashova, I., Chobaniuk, M., Ptashchenko, O. (2024). Development of Ukrainian education in the conditions of military incursion. *Multidisciplinary Science Journal*. 6(10). 1-6. URL: https://lib.iitta.gov.ua/740752 [in English].

11. Ribtsun, Yu. V. (2022). Intehratsiia vitchyznianoi lohopsykholohii u yevropeisku spilnotu [Integration of domestic logopsychology into the European community]. *Vyklyky suchasnoi psykholohichnoi nauky krain YeS: perspektyvy intehratsii ukrainskoho dosvidu*. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 72–75. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732263 [in Ukrainian].

12. Ribtsun, Yu. V. (2024). Lohopsykholohiia. [Logopsychology]. Spetsialna pedahohika i psykholohiia : suchas. terminol. slovnyk. Kyiv : Heneza. 129. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744747 [in Ukrainian].

13. Osnovy naukovo-pedahohichnykh doslidzhen u korektsiinii osviti. (2017). [Fundamentals of scientific and pedagogical research in correctional education]. Ukl. O. A. Telna, Kharkiv : MP «Krok» [in Ukrainian].

14. Kresvell, Dzhon V., Kresvell, Dzh. Devid (2022). Dyzain doslidzhennia: pidkhody na osnovi yakisnykh, kilkisnykh i zmishanykh metodiv. [Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches]. Lviv : Vyd-vo UKU [in Ukrainian].

УДК 376. 37

Людмила Трофименко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу логопедії
luda.trofymenko@gmail.com
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0001-9062-0294
Researcher ID P-8069-2016

Liudmyla Trofymenko,
PhD, Senior Researcher,

Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

вул. М. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special
Pedagogy and Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
9 M. BerlinskySt, Kyiv, 04060, Ukraine

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE FEATURES OF SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Анотація. У статті проаналізовано сучасні технології вивчення мовленнєвого розвитку дітей з позицій психолінгвістичного підходу, розробленого і впровадженого Соботович Є.Ф. та її науковою школою, відповідно до якого ставиться акцент на взаємозв'язок мови, мовлення, мислення та когнітивної діяльності дитини в онтогенезі.

Репрезентовано психолінгвістичний аналіз особливостей мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами (ООП) в лексико-граматичній ланці. Метою дослідження є виявлення механізмів засвоєння лексичних і граматичних структур у дітей з мовленнєвими порушеннями та визначення їхнього впливу на розвиток когнітивної сфери і комунікативної компетентності. Описано результати емпіричного дослідження, яке виявило характерні труднощі у формуванні лексичних і граматичних навичок, їх взаємозв'язок з когнітивними процесами.

Інтерпретація результатів здійснювалася на основі психолінгвістичних моделей породження мовлення з урахуванням особливостей розвитку лексики та граматичного оформлення висловлювань. Представлено детальні результати дослідження, які засвідчили наявність труднощів у дітей: обмежений словниковий запас, порушення в доборі слів, спрощення синтаксичних конструкцій, граматичні помилки в узгодженні слів. Ці особливості корелюють із дефіцитами когнітивних процесів – слухової уваги, вербальної пам'яті, категоризації понять. Встановлено, що порушення мовлення суттєво впливають на загальний розвиток дитини, її пізнавальну активність, комунікативні навички.

У статті зазначається, що недостатня сформованість мовної компетенції у дітей з ООП постає серйозною перешкодою для опанування ними навичок спілкування рідною мовою, призводить до появи численних помилок в усному, а потім і в писемному мовленні під час навчання у початковій школі, стає причиною відставання у засвоєнні предметів мовного

циклу, а також цілісної системи шкільних знань. Виникнення труднощів у мовленнєвому розвитку дитини гальмує її соціальний розвиток в цілому.

Висновки дослідження підкреслюють необхідність створення спеціально організованого корекційно-розвиткового простору для дітей з ООП. Отримані результати може бути використано для створення спеціальних навчальних матеріалів, логопедичних програм і дидактичних стратегій, спрямованих на розвиток мовлення і мислення в умовах спеціального та інклюзивного навчання.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, психолінгвістика, лексика, граматика, особливі освітні потреби, діти з порушеннями мовлення, дошкільники.

Abstract. The article analyzes modern technologies for studying speech development in children from the standpoint of the psycholinguistic approach developed and implemented by Y.F. Sobotovych and her scientific school. This approach emphasizes the interconnection of language, speech, thinking, and cognitive activity in a child's ontogeny.

A psycholinguistic analysis is presented of the peculiarities of speech development in preschool children with special educational needs (SEN), focusing on the lexical and grammatical levels of language acquisition. The purpose of the study is to identify the mechanisms of lexical and grammatical acquisition in children with speech disorders and to determine their impact on the development of cognitive functions and communicative competence. The article presents the results of an empirical study that revealed specific difficulties in the formation of lexical and grammatical skills and their correlation with cognitive processes. The interpretation of the findings was based on psycholinguistic models of speech production, taking into account the developmental characteristics of vocabulary and grammatical structuring of utterances.

Detailed results show a number of persistent difficulties in the speech of children with SEN: limited vocabulary, word retrieval problems, syntactic simplification, and grammatical errors in agreement and word order. These linguistic features are correlated with deficits in auditory attention, verbal memory, and concept categorization. It was found that speech disorders significantly affect a child's general development, cognitive activity, and communication skills.

The article states that insufficient formation of language competence in children with SEN poses a serious barrier to mastering communication in their native language. This leads to multiple errors in oral speech, and later in written language, during the early school years. Consequently, children fall behind in mastering language-related subjects and the overall school curriculum. Difficulties in speech development slow down the child's overall social development. The study concludes by emphasizing the need to create a specially organized correctional and developmental environment for children with SEN.

The results may be used to design specialized educational materials, speech therapy programs, and didactic strategies aimed at developing speech and thinking in both special and inclusive educational settings.

Key words: speech development, psycholinguistics, vocabulary, grammar, special educational needs, children with speech disorders, preschoolers.

Актуальність дослідження. Проблема мовленнєвого розвитку дітей з особливими освітніми потребами (ООП) набуває особливого значення в умовах трансформацій сучасної системи освіти, орієнтованої на інклюзію, доступність і якість навчання для всіх дітей. Мовлення виступає не лише основним засобом комунікації, а й провідним механізмом формування пізнавальної діяльності, регуляції поведінки та емоцій, засвоєння навчального матеріалу. Порушення мовленнєвої сфери негативно впливають на всі аспекти розвитку дитини: уповільнюють когнітивне дозрівання, знижують рівень навчальної мотивації, ускладнюють процес соціальної адаптації та формування ефективної взаємодії з однолітками й дорослими. Серед дітей з особливими освітніми потребами (ООП) значну частку становлять ті, хто має порушення мовлення різного ґенезу. Саме ці порушення є першочерговим бар'єром до успішного навчання у закладах освіти. З огляду на це, надзвичайно важливим є психолінгвістичний аналіз мовлення таких дітей як інструмент для розуміння особливостей їхнього мовного розвитку, виявлення причин мовленнєвих труднощів та розроблення ефективних корекційних стратегій.

У цьому контексті психолінгвістичний підхід дає змогу розглядати мовлення як складну психічну діяльність, що реалізується в межах взаємодії психіки та мовної системи. Психолінгвістика як міждисциплінарна галузь інтегрує досягнення лінгвістики, психології, когнітивної науки та нейронауки, відкриваючи нові можливості для глибшого розуміння як нормотипового, так і порушеного мовленнєвого розвитку. Саме тому психолінгвістичний аналіз дає можливість не лише діагностувати характер мовленнєвих труднощів у дітей з ООП, а й обґрунтувати ефективні стратегії корекції мовленнєвих порушень у поєднанні з розвитком когнітивної та комунікативної сфер.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях, що базуються на засадах психолінгвістичного підходу до виявлення, аналізу та подолання порушень мовленнєвого розвитку у дітей дошкільного віку, найбільш повно розкрито диференційовані механізми засвоєння і використання мови в усному та писемному форматі, що свідчить про те, що зазначений підхід є одним з провідних і інформативних (О.М. Брушневська, О.М. Гриненко, Е.А. Данілавічютє, В.М. Ільяна, Л.О. Калмикова, З.С. Мартинюк, Ю.В. Рібцун, Є.Ф. Соботович, В.В. Тищенко, Л.І. Трофименко, Н.В. Чередніченко та ін.). Психолінгвістичні аспекти мовленнєвого розвитку дітей досліджували зазначені науковці, які підкреслювали взаємозв'язок між мовленням, мисленням, когнітивним розвитком та розвитком особистості. Науковці зазначають, що у дітей з ООП порушується як продуктивна, так і рецептивна сторона мовленнєвої діяльності. Вони мають труднощі розуміння тексту, формуванням зв'язного висловлювання, актуалізацією потрібного слова. Це зумовлено не лише браком мовних знань, а й слабким розвитком операцій мислення: аналізу, узагальнення, переносу, формування мовних моделей.

На міжнародному рівні науковці (S. Bishop, D. V. Bishop L.B. Leonard) розглядають специфічні мовленнєві розлади (SLI/Developmental Language Disorder) як прояв дисфункції мовної обробки, що стосується формування граматики, морфології, семантики. Психолінгвістичні дослідження таких дітей демонструють порушення швидкості мовленнєвої обробки, послідовності та точності репрезентацій, обмежену вербальну робочу пам'ять.

Отже, огляд наукових джерел показує, що мовленнєвий розвиток дітей з ООП є складним багаторівневим процесом, який потребує інтеграції даних з логопедії, психолінгвістики, нейропсихології та інших наук. На цьому тлі важливим постає вивчення саме тих механізмів, які ускладнюють формування лексико-граматичної компетенції в контексті комунікативної діяльності.

Метою статті є здійснення ґрунтовного психолінгвістичного аналізу особливостей мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами (ООП), зокрема в аспекті засвоєння лексико-граматичних структур, що є критичним чинником формування їхньої комунікативної

компетентності та когнітивного потенціалу. У межах дослідження передбачено виявити механізми порушення процесів породження мовлення, особливості мовленнєвого планування, добору та реалізації мовних одиниць у дітей із мовленнєвими порушеннями, а також охарактеризувати типові труднощі, пов'язані з обмеженням словникового запасу, недорозвиненістю граматичного оформлення висловлювань, порушенням синтаксичних зв'язків.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз та узагальнення даних науково-теоретичної, методичної літератури з проблеми вивчення особливостей мовленнєвого розвитку дітей з ООП; емпіричні: дослідження мовлення дітей, аналіз та узагальнення отриманих даних.

Результати дослідження. Дефініція про мовленнєву діяльність як «специфічну психологічну діяльність людини, яка спрямована на використання засвоєної мови з метою комунікації» (Соботович, 2015: 28) вказує на те, що вона забезпечує, з одного боку, засвоєння мови індивідуумом, а з іншого – використання мови у процесі комунікації, що дало змогу науковцям виділити відповідно лінгвістичний (мовний) і комунікативний компоненти мовленнєвої діяльності (Соботович, 1997: 6; Соботович, Тищенко, 2004 та ін.). Лінгвістичний і комунікативний компоненти тісно взаємопов'язані між собою і забезпечуються складною системою мовленнєвих механізмів.

У пропонованій статті спрямовано акцент на лінгвістичний компонент, або мовну компетенцію, як систему практичних знань про звукову, лексичну і граматичну системи мовлення, котрими індивід повинен опанувати для того, щоб брати участь у мовленнєвому спілкуванні. Розуміння змісту лінгвістичного компоненту підводиться через поняття володіння і оволодіння мовою на практичному і усвідомленому оволодінні мовленнєвою діяльністю (у тому числі і мовою) (Соботович, 1997: 6 та ін.).

Отже, з одного боку, правильне використання мови вимагає від усіх учасників спілкування володіння певними мовними знаннями, з іншого боку, засвоєння мови відбувається у процесі її використання (Брушневська, Рібцун, 2023; Соботович, 2015; Король, 2025 та ін.).

Мова і мовлення – два аспекти мовленнєвої діяльності.

«Мова – сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах конкретного суспільства звукових знаків для об’єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі висловлення думок. Мова є системою знаків соціального походження, яка утворилася і сформувалася впродовж історичного розвитку діяльності людини» (Ільяна, 2024: 141).

«Мовлення – це форма існування мови, її втілення, реалізація. Мовлення – це процес використання людиною мовних засобів у життєвих ситуаціях, результат процесу формулювання і передачі думки засобами мови» (Ільяна, 2024: 144).

Започаткований Є. Ф. Соботович у вітчизняній логопедії психолінгвістичний підхід у вивченні питань порушень мовленнєвого розвитку забезпечує:

– виявлення особливостей розвитку мовлення з урахуванням психологічних механізмів, що зумовлюють формування всіх сторін мовлення (в умовах нормального та порушеного онтогенезу);

– здійснення логопедичної корекції через формування порушених мовленнєвих психологічних механізмів, які зумовлюють розвиток мовлення (мисленнєвих функцій і операцій, сприймання, уваги, пам’яті та контролю різних модальностей);

– спрямування корекційної роботи на оволодіння мовних знань та мовленнєвих умінь практичним шляхом;

– створення умов для збагачення мовного досвіду дитини, засвоєння нею нових мовних знань та якісного їх використання у лінгвістичній та комунікативній ланках;

– розкриття можливостей дитини для перетворення мовлення в повноцінну систему, здатну до саморозвитку та саморегуляції, максимально наближаючи її до рівня вікової норми.

Знання мови (володіння мовою) у практичному плані виражається в умінні породжувати і розуміти висловлювання, створювати комунікативні структури, використовуючи вже створені і організовуючи їх вже за створеними правилами.

Людина водночас не усвідомлює ні одиниці мови, ні закономірності їх поєднання. Тобто практичне оволодіння мовою передбачає утворення системи мовних узагальнень: фонематичних, морфологічних, синтаксичних. Ці знання визначають мовну компетенцію, без якої володіння мовою не є можливим. В дитинстві засвоєння мови відбувається в процесі формування і розвитку мовленнєвої діяльності на основі спілкування з дорослими. Мовна компетенція являє собою результат розвитку застосування мови і тільки у процесі активного спілкування у дитини відбувається засвоєння мови. Ці знання у дитини (лінгвістична компетенція) не є свідомими. Вони мають інтуїтивний характер, а процеси порівняння, зіставлення, умовиводи хоча і мають місце, але не є центром уваги дитини. Лінгвістична компетенція у дитини формується мимовільно, як продукт діяльності, спрямованої не на засвоєння знань про мову, а на оволодіння спонтанної практики мовленнєвого спілкування (Соботович, 1997 та ін.).

За дослідженнями Є. Ф. Соботович, в межах практичного оволодіння мовленнєвою діяльністю з метою підготовки дітей до теоретичного вивчення мови необхідно сформувати такий рівень лінгвістичної підготовки, який забезпечив би:

1) можливість засвоєння шкільних знань в цілому і став би основою для формування абстрактного мовленнєвого мислення;

2) передумови, що забезпечують засвоєння теоретичних знань про мову;

3) підготовку дітей до оволодіння експресивним та імпресивним писемним мовленням.

Для оптимального засвоєння теоретичних знань про мову (усвідомлений рівень) дитина повинна попередньо засвоїти мовні (фонологічні, лексичні, граматичні) знання на практичному рівні. Практичне оперування фонетичними і морфологічними елементами створює основу для їх засвоєння на понятійному рівні.

Отже, лінгвістичний компонент містить:

– систему фонологічних узагальнень (узагальнення різних варіантів звучання однієї і тієї ж фонеми);

– семантику мовних знаків;

– закономірності їх парадигматичної і синтагматичної організації. Наприклад, парадигма семантичного рівня: слова які об'єднані спільним значенням, наприклад, об'єднання за професіями, природними явищами; парадигма на рівні граматики: відмінювання дієслова (система закінчень дієслова), парадигма відмінювання іменників (система відмінкових закінчень); парадигми фонем: варіанти однієї і тієї самої фонеми, яка вимовляється по-різному в різних позиціях, перед голосними, серед приголосних твердих і м'яких та ін. Сукупність варіантів однієї і тієї самої фонеми і є її парадигма. Тобто будь-яка парадигма на будь-якому рівні мовної структури (фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному) являє собою сукупність варіантів одного інваріанта (Соботович, 1997: 9).

Синтагматичні відношення – одиниці мови організовуються в мовленнєву послідовність за законами мови, поєднуються між собою фонеми, морфеми, слова і т. д. Наприклад, слова в словосполученні і в реченні пов'язуються за законами мови на рівні синтаксису, що передбачає певну послідовність членів речення (Столі ваза стоїть на).

Засвоєння фонологічної складової забезпечується складною системою операцій з фонологічними одиницями мови, які поступово формуються:

– акустичний і кінестетичний аналіз звукового складу слова, яке дитина сприймає, а потім відтворює (повторення на імітаційному рівні) (сенсорний рівень сприймання). Цей рівень забезпечується функціональною зрілістю слухового аналізатора;

– виділення у зазначених акустичних і кінестетичних характеристиках звуків мовлення їх постійних смислорозрізнювальних (фонологічних) ознак, розрізнення звукового складу слів за зазначеними ознаками (фонематичне розрізнення) (перцептивний рівень сприймання). Цей рівень сприймання (фонематичне розрізнення) звуків мовлення починає формуватися тоді, коли процес слухової диференціації звуків мовлення є завершеним (9–10 міс.), і закінчується близько 2 років. На цьому етапі вирішальне значення має лінгвістичний досвід дитини, тобто постійне спілкування з дорослими.

Фонематичне розрізнення формується на матеріалі слів не тільки близьких досвіду дитини, а й доступних для називання. Велике значення має й інтелектуальний розвиток дитини;

– на наступному етапі відбувається запам'ятовування рухового та звукового образу слова, співвіднесеність його з відповідним значенням (дитина встановлює зв'язки між звуковими образами слів і відповідними явищами дійсності з допомогою дорослого) (смисловий рівень сприймання). Внаслідок цього розвивається імпресивне мовлення дитини;

– відтворення сформованого образу слова в мовленні; слуховий та руховий контроль за проведеною дією (О. М. Гопіченко, Е. А. Данілавічютє, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, Н. В. Чередніченко та ін.).

Способом засвоєння лінгвістичних (мовних) знань виступають знакові операції, які теж поступово формуються: встановлення дитиною образних зв'язків між словами і предметами, між реченнями і ситуаціями і т. д.

Також засвоєння мовних знань забезпечується і психічними процесами: сприймання, сукцесивний аналіз (аналіз послідовних структур, який забезпечує засвоєння лінійної послідовності мовних одиниць різного рівня); симультанний синтез (об'єднання послідовних сигналів у цілісне сприймання усіх частин) забезпечує засвоєння парадигматичних рядів, що особливо важливо під час оволодіння системою граматичних форм. Велике значення для засвоєння мови мають: соціальні фактори (контакт з дитиною, сумісна діяльність, гра дорослого з дитиною), емоційні фактори, мотивація тощо.

Оволодіння граматичною структурою мови (граматичний компонент лінгвістичної компетенції) відбувається шляхом засвоєння лексичного значення слів, які входять до складу речення, їх смислові відношення в лінійному розташування, у ланцюжку, смислові відношення, які передаються певним порядком слів і синтаксичними морфемами чи закінченнями.

Операціями, які забезпечують засвоєння цих та інших граматичних знань, є: розуміння смислу ситуації (тобто про що йдеться у повідомленні), виділення в ній основних семантичних одиниць (виробник дії, сама дія, предмет, на який спрямовано дію); встановлення семантичних (смислових) відношень між

виділеними елементами ситуації; співвіднесення виділених елементів ситуації зі знаковим позначенням (з відповідними словами); встановлення смислових відношень між словами і на цій основі практичне засвоєння синтаксичного значення слова в реченні і правил побудови, і розуміння синтаксичних структур; диференціація граматичних класів слів (наприклад, дієслова й іменника) (Соботович, 2015; Трофименко, 2004, 2013 та ін.).

Засвоєння морфологічної системи мови також забезпечують певні операції і дії: орієнтування на звукову форму слова (порівняння слів за звучанням і значенням: кішк*а*-кішк*и*, малю*вав*-малю*вала*, зіставлення в зміні звучання слова і його значенні); практичне виділення елементів, за рахунок яких утвориться різниця в значенні (практичний морфологічний аналіз), зіставлення морфеми з її значенням (типізація значення), утворення за аналогією; абстрагування, перенос, генералізація (Л. І. Бартєнєва, О. М. Гриненко, Є. Ф. Соботович, В. В. Тищенко, Л. І. Трофименко та ін.). Дослідники зазначають, що порушення формування граматичних операцій призводить до великої кількості морфологічних аграмтизмів у мовленні дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку.

Численні дослідження науковців стверджують, що особливості мовленнєвого розвитку у дітей з ООП можуть проявлятися по-різному: від повної відсутності мовлення до розгорнутого фразового мовлення з вираженими (або нерізко вираженими) елементами лексико-граматичного і фонетико-фонематичного недорозвитку.

За сучасною термінологією, порушення в мовленні визначаються як «розлади типового мовленнєвого розвитку у дітей або розпад уже сформованого мовлення у дорослих внаслідок негативного впливу ендогенних чи екзогенних факторів або їх поєднання» (Рібцун, 2024: 170).

Негативний вплив на розвиток мовлення дітей з ООП мають ураження кіркових гностичних та моторних зон, зорової, слухової функцій, інтелектуальні порушення, несприятливі умови життя і виховання дітей. Порушуються різні компоненти мовленнєвої діяльності: звуковимовна сторона, фонематичні процеси, лексична і граматична будова. Первинні порушення мовлення

гальмують формування потенційно збережених розумових здібностей, перешкоджаючи нормальному функціонуванню інтелекту. Проте у міру формування словесного мовлення й усунення власне мовленнєвих труднощів інтелектуальний розвиток дітей значно покращується.

Проведені дослідження особливостей мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку із ООП в лексико-граматичні ланці свідчать, що певні розумові дії та операції з мовними одиницями лежать в основі наявних помилок і труднощів. Особливості розвитку визначалися за критеріями, які відображають найважливіші показники зазначених систем (Соботович, 2015: 43–57). Вони враховували здатність дитини розуміти значення слова в контексті, багатозначність слова, вміння встановлювати асоціативні зв'язки між словами, особливості словотворення, розуміти і використовувати значення граматичних морфем, будувати синтаксичні конструкції (Рібцун, 2010; Трофименко, 2004).

За даними проведеного експериментального дослідження, порушення лексичної ланки мовленнєвої діяльності в дітей із ООП проявляється в таких особливостях:

– різка невідповідність активного і пасивного словника;

– недостатнє розуміння значення слова, обумовленого певним контекстом;

– стійкі порушення засвоєння лексичної семантики і, зокрема, багатозначності слів;

– значні труднощі в розумінні переносного значення слів;

– неточне вживання слів; численні вербальні парафазії;

– обмеженість словникового запасу і, як наслідок, неспроможність дібрати спільнокореневі слова;

– труднощі використання продуктивних словотворчих твірних елементів;

– недостатня сформованість лексичної системності, семантичних полів;

– труднощі актуалізації лексикону.

У граматичній ланці особливості розвитку проявляються в такому:

– недостатнє розрізнення числових, родових, видових форм іменника, прикметника, дієслова як на рівні експресивного, так і імпресивного мовлення;

– недоліки засвоєння відмінкових парадигм іменників;

– труднощі у побудові та вживанні прийменниково-відмінкових конструкцій;

– порушення синтаксичної структури речення, що проявляється у пропусках головних членів речення, у нетипових для рідної мови перестановках слів у реченні, присутності в мовленні більшості дітей простих синтаксичних конструкцій, практично повній відсутності складних речень;

– недостатнє розуміння логіко-граматичних конструкцій.

Отже, недостатня орієнтація дитини на граматичні ознаки слова (навіть під час засвоєння синтаксичного значення морфем) веде не лише до проблем у розумінні цих ознак, а й затримує формування та використання граматичних одиниць, що є основою для вивчення мови в школі.

Причиною виявлених порушень є несформованість психологічних механізмів, які зумовлюють оволодіння лексико-граматичною системою мовлення, такі як:

– недостатній рівень сформованості лексичних узагальнень, що є в основі семантичної структури слова (невміння визначити значення слова із контексту, кумуляція різних значень одного і того самого слова, перенос засвоєного значення для позначення схожої ситуації);

– обмеженість словесних асоціацій;

– недоліки операції утворення слів за аналогією;

– недостатній рівень спрямованості уваги на морфологічне оформлення слів;

– недостатнє відтворення фонетичного складу закінчення слова;

– труднощі оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичної зміни;

– недостатнє засвоєння смислових зв’язків між словами та їх граматичне оформлення;

– недоліки операції порівняння слів за звучанням і значенням;

– недостатність слухового контролю за використанням морфологічних елементів мови;

– труднощі довільних трансформацій синтаксичної структури речення;

– порушення засвоєння синтаксичного значення слова.

Наприклад, засвоєння значень цілого ряду граматичних категорій пов’язано з розвитком особливого виду розумової діяльності − численними зіставленнями слів за звучанням та значенням (наприклад, слон − слон*и*, їха*ла* − їха*в* – *при*їха*в,* зелен*а* – зелен*у* – зелен*і* і т. д.), практичне виділення елементів, за рахунок яких утворюється різниця у значенні, типізація цього значення, його диференціація з іншими значеннями.

Особливості мовленнєвих порушень у дітей з ООП мають певні специфічні прояви. Так, за даними дослідників (Рібцун, 2023; Соботович, 2015: 60–65; Трофименко, 2023 та ін.) у дітей із моторною алалією спостерігаються морфологічно неоформлені висловлювання, довгий період використання нульових форм, у подальшому − їх специфічне використання (численні заміни одних закінчень іншими, нерегулярне використання, неправильне відтворення фонетичного складу граматичних морфем). У цих випадках в основі лежить незасвоєння мовних нормативних способів позначення граматичних значень, тобто знакової форми морфем. Такі ж особливості мають місце і у дітей із порушенням слухової функції (зниження слуху), але вторинного характеру.

У дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, затримками психічного розвитку засвоєння системи граматичної словозміни відбувається в більш пізньому віці, порівняно з дітьми з типовим розвитком мовлення. В основі цих особливостей лежить більш пізнє формування практичного морфологічного аналізу, недостатня спрямованість уваги на фонетичний склад мовлення, його граматичне оформлення, труднощі диференціації синтаксичних значень відмінкових форм, особливо близьких за смислом (Соботович, Тищенко, 2004 та ін.).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, проведене нами дослідження особливостей мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку із ООП дало змогу встановити, що діти зазнають істотних труднощів у формуванні лексико-граматичних структур, що впливає на всі рівні комунікації та навчання. Недостатній словниковий запас і нерозвинена граматична система заважають точному вираженню думок, ускладнюють розуміння інструкцій і

виконання навчальних завдань. Психолінгвістичний аналіз мовленнєвого розвитку дітей з ООП засвідчує, що лексико-граматичні труднощі мають системний характер і істотно ускладнюють процес навчання.

Перспективним є подальше дослідження особливостей мовленнєвого розвитку дітей раннього віку для розроблення індивідуалізованих програм мовленнєвого супроводу.

Результати дослідження може бути покладено в основу створення індивідуальних програм мовленнєвого супроводу для дітей дошкільного й молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брушневська, І. М., & Рібцун, Ю. В. (2023). *Психолого-педагогічна підтримка дітей п'ятого року життя із лексико-граматичними труднощами: Навчально-методичний посібник для роботи з дітьми із порушеннями мовлення* (240 с.). Луцьк. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744222/

2. Ільяна, В. М. (2024). Мова. Л. І. Прохоренко, & В. В. Засенко (ред.). *Спеціальна педагогіка і психологія: сучасний термінологічний словник* (с. 141). Київ: Генеза. https://ispukr.org.ua/?p=12942

3. Ільяна, В. М. (2024). Мовлення. Л. І. Прохоренко, & В. В. Засенко (ред.). *Спеціальна педагогіка і психологія: сучасний термінологічний словник* (с. 144). Київ: Генеза. https://ispukr.org.ua/?p=12942

4. Король, А. В. (2025). Психолінгвістичні аспекти засвоєння мови дітьми дошкільного віку. *Особлива дитина: навчання і виховання, 118*(2), 22–37. https://doi.org/10.33189/ectu.v118i2.229 https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/229

5. Рібцун, Ю. В. (2010). *Формування усного мовлення у дітей молодшого дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000310987

6. Рібцун, Ю. В. (2023). *Логопсиходіагностика перцептивних процесів дошкільників із функціональними та мовленнєвими труднощами*. «Baltija Publishing», с. Рига, Латвія.

7. Рібцун, Ю. В. (2024). Порушення мовлення. Л. І. Прохоренко, & В. В. Засенко (ред.), *Спеціальна педагогіка і психологія: сучасний термінологічний словник* (с. 170). Київ: Генеза. https://ispukr.org.ua/?p=12942

8. Соботович, Є. Ф. (1997). *Структура мовленнєвої діяльності і механізми її формування: Науково-методичний посібник* (44 с.). Київ: ІЗМН.

9. Соботович, Є. Ф. & Тищенко, В. В. (2004). *Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту: Програмно-методичний комплекс* (144 с.). Київ: Актуальна освіта.

10. Соботович, Є. Ф. (2015). Вибрані праці з логопедії (Тищенко, В. В. & Линдіна, Є. Ю., Укл.; 308 с.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

11. Трофименко, Л. І. (2004). *Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення* (Дис. канд. пед. наук). Київ.

12. Трофименко, Л. І. (2013). *Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс* (108 с.). https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10502/1/Trofimenko5.pdf

13. Трофименко, Л. І. (2022). Освітні труднощі в учнів початкових класів з алалією. *Особлива дитина: навчання і виховання*, *(4),* 58–68. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736468

REFERENCES

1. Brushnevska, I. M., & Ribtsun, Y. V. (2023). *Psykholoho-pedahohichna pidtrymka ditei p'iatoho roku zhyttia iz leksyko-hramatychnymy trudnoshchamy[Psychological and pedagogical support for fifth-year-old children with lexical and grammatical difficulties]: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia roboty z ditmy iz porushenniamy movlennia* (240 p.). Lutsk. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744222/ [in Ukrainian].

2. Ilyana, V. M. (2024). Mova. L. I. Prokhorenko & V. V. Zasenko (Eds.). *Spetsialna pedahohika i psykholohiia: suchasnyi terminolohichnyi slovnyk* [*Special pedagogy and psychology: a modern terminological dictionary]*(p. 141). Kyiv: Heneza. https://ispukr.org.ua/?p=12942 [in Ukrainian].

3. Ilyana, V. M. (2024). Movlennia. L. I. Prokhorenko & V. V. Zasenko (Eds.). *Spetsialna pedahohika i psykholohiia: suchasnyi terminolohichnyi slovnyk [Special pedagogy and psychology: a modern terminological dictionary]*(p. 144). Kyiv: Heneza. https://ispukr.org.ua/?p=129427 [in Ukrainian].

4. Korol, A. V. (2025). Psykholinhvistyčni aspekty zasvoiennia movy ditmy doshkilnoho viku [Психолінгвістичні аспекти засвоєння мови дітьми дошкільного віку]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 118*(2), 22–37. https://doi.org/10.33189/ectu.v118i2.229 https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/229 [in Ukrainian].

5. Ribtsun, Y. V. (2010). *Formuvannia usnoho movlennia u ditei molodshoho doshkilnoho viku iz zahalnym movlennievym nedorozvytkom [Formation of oral speech in children of younger*

preschool age with general speech underdevelopment]. [Avtoref. dys. kand. ped. nauk]. Instytut spetsialnoi pedahohiky NAPN Ukrainy. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000310987 [in Ukrainian].

6. Ribtsun, Y. V. (2023). Lohopsykhodiahnostyka perceptyvnykh protsesiv doshkilnykiv iz funktsionalnymy ta movlennievymy trudnoshchamy [Logopsychodiagnostics of perceptual processes of preschoolers with functional and speech difficulties]. In *Baltija Publishing* (pp. 351–372). Riga, Latvia. [in Ukrainian].

7. Ribtsun, Y. V. (2024). Porushennia movlennia [Speech disorders]. In L. I. Prokhorenko & V. V. Zasenko (Eds.), *Spetsialna pedahohika i psykholohiia: suchasnyi terminolohichnyi slovnyk* (p. 170). Kyiv: Heneza. https://ispukr.org.ua/?p=12942 [in Ukrainian].

8. Sobotovych, Ye. F. (1997). *Struktura movlennievoi diialnosti i mekhanizmy yii formuvannia [The structure of speech activity and the mechanisms of its formation]: Naukovo-metodychnyi posibnyk* (44 p.). Kyiv: IZMN. [in Ukrainian].

9. Sobotovych, Ye. F. (2004). *Prohramni vymohy do korektsiinoho navchannia z rozvytku movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku z vadamy intelektu [Program requirements for remedial education for the development of speech of older preschool children with intellectual disabilities]: Prohramno-metodychnyi kompleks* (144 p.). Kyiv: Aktualna osvita. [in Ukrainian].

10. Sobotovych, Ye. F. (2015). Vybrani pratsi z lohopedii [Selected works on speech therapy]. (V. V. Tyshchenko & Ye. Yu. Lyndina, Eds.; 308 p.). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho. [in Ukrainian].

11. Trofymenko, L. I. (2004). *Formuvannia leksyko-hramatychnoi storony movlennia u ditei p'iatoho roku zhyttia iz zahalnym nedorozvytkom movlennia [Formation of the lexical and grammatical aspects of speech in children of the fifth year of life with general speech underdevelopment]*. [Dys. kand. ped. nauk]. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Trofymenko, L. I. (2013). *Korektsiine navchannia z rozvytku movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku iz ZNM [Correctional training for the development of speech of older preschool children with SNM]: Prohramno-metodychnyi kompleks* (108 p.). https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10502/1/Trofimenko5.pdf [in Ukrainian].

13. Trofymenko, L. I. (2022). Osvitni trudnoshchi v uchniv pochatkovykh klasiv z alaliieiu [Educational difficulties in primary school students with alalia]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia*, *(4),* 58–68. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736468 [in Ukrainian].

УДК 37.013.74:159.9:616.89:378.4

Олена Чеботарьова,

доктор педагогічних наук, професор,